

Helse og samfunn

Den norske lægeforening under kommissarisk ledelse

Intriger, maktspill, sammenbrudd

Ved innføring av det kommissariske okkupasjonsstyret i september 1940 ble helsevesenet overført til det nyopprettede Innenriksdepartementet. Politisk kontroll av helsevesenet hadde høy ideologisk prioritet, og en rekke «nyordningstiltak» ble tidlig iverksatt, bl.a. avsettelse av Medisinaldirektoratets fire leger, ansatt av Karl Evang for krigen. Den norske lægeforening protesterte uten nytte, og i samband med yrkesorganisasjonenes protester til Terboven i juni 1941, ble Legeforeningen også satt under kommissarisk ledelse. Foreningen skulle ledes etter «førerprinsippet», og sentralstyret mfl. la ned sine verv. Den forbitrelse og motstandsvilje som etter hvert kom frem, var særlig sterk hos yngre leger, og det ble representanter fra Yngre legers forening som kom til å spille den sentrale rollen i legenes motstandsbevegelse. Ca. 85 % av legene meldte seg ut i løpet av kort tid. Knappt 5 % var medlemmer i Nasjonal Samling. Det nyordnede legeforbund utviklet seg snart til å bli styrt av departementet, og det førte fra 1943–44 en stadig hensynkende tilværelse. Mange leger som kom i vanskeligheter under krigen, hadde således ingen fagforening å støtte seg til.

Anders Gogstad
Straumesvingen 70
5064 Straumsgrend

Gogstad AC.

The Norwegian Medical Association under German control 1941–45

Tidsskr Nor Lægeforen 1995; 115: 1385–91

Norway was occupied by the Germans from April–May 1940 until May 1945. As from September 1940, Hitler decided to establish a civilian administration in Norway with the help of the collaborating party «Nasjonal Samling» (NS). NS quickly tried to gain control over the professional organizations, with the aim of legalizing the NS administration in the eyes of the Germans. They met great resistance, also at the Norwegian Medical Association. The legal executive committee refused to cooperate with the NS leadership, and 85 % of the members left the Association in 1941. A strong secret resistance movement began among the doctors, and the strongly curtailed NS-controlled Medical Association attained no political influence during the war, and was finally reduced to an appendix of the Ministry.

Kort om den okkupasjonshistoriske bakgrunnen 1940–41

Den 9. april 1940 rammet den annen verdenskrig et Norge som var nesten uforberedt på det tyske angrep. Vidkun Quislings forsøk på å overta regjeringsmakten førte som kjent ikke frem, og for å unngå kaos i de tyskokkuperte områdene tok Høyesterett initiativ til å få opprettet en egen administrasjonsordning for disse deler av landet i forståelse med den tyske minister og militære myndigheter, det såkalte Administrasjons-

råd. Et utvalg av hovedsakelig fremtredende embetsmenn under ledelse av fylkesmann Ingolf E. Christensen overtok 14. april ledelsen av de intakte departementene i Oslo. Blant disse var stadsfysikus i Oslo, Andreas Diesen (1881–1958), som ble leder av Sosialdepartementet.

Regjeringen erkjente stilltiende Rådet som en uunngåelig realitet, men oppfattet det helt som et redskap for okkupasjonsmakten, ikke minst fordi den tyske hærledelsen i Norge var sterkt avhengig av at norsk lokalforvaltning fungerte best mulig. Kaos i lokalforvaltningen kunne lett forstyrre de militære operasjoner (1–3).

I mai kom så angrepet på Frankrike, og i juni var kampene i Norge slutt. I denne tiden ble den tyske militærmakten av folk flest opplevd som overveldende sterk, de norske ressurser som skuffende svake, den allierte hjelp uten virkning, og pessimisme og defaitisme var utbredt i alle lag av befolkningen. Sett med dagens øyne er det derfor lett å forstå at denne psykologiske uforberedthet viste seg så vel i politiske holdninger som handlinger. Den norske lægeforening var intet unntak. Bekymringene for det daglige utkomme var de primære. Samarbeid med tyske militære om legetjenester fant sted mange steder, og sekretariatet bistod så godt det kunne med råd om oppgjørordninger (4–6).

Hvordan den tyske sivilforvaltningen i Norge videre ville bli ordnet, var uklart for alle de første månedene av 1940. Men uklarheten varte ikke lenge. Ved «Führererlass», en såkalt førerforordning, om utøvelsen av regjeringsmyndigheten i Norge, 20. april 1940, hadde Adolf Hitler utnevnt Josef Terboven til Reichskommissar for de besatte

Se redaksjonell kommentar side 1339

norske områder. Det het at Reichskommissar skulle ivareta det tyske rikets interesser og være den øverste regjeringsmyndighet i sivile saker. Norsk rett skulle fortsatt gjelde så langt dette var forenlig med okkupasjonen.

Reichskommissar skulle stå direkte under Hitler, og han og det øverste partietssjefs politikk og det øverste forvaltningsmessige ansvar. Han skulle overvåke, styre og veilede norske myndigheter og institusjoner, herunder Nasjonal Samling (NS). Josef Terboven, 42 år gammel, ble den egentlige eneveldige hersker i Norge i vel fem år, fra 24. april 1940 til 7. mai 1945. Han bedømte meget tidlig Quisling som uegnet som poli-

tisk leder for et nasjonalsosialistisk Norge. Men han undervurderte nok Quislings forbindelser i Berlin. Det førte til at hans egne planer om å etablere et slags lovformelig alternativt tyskvennlig styre i Norge istedenfor Nasjonal Samling, delvis måtte oppgis allerede i september 1940. Under de såkalte riksrådsforhandlingene med stortingsgruppen og langbetsmennene sommeren 1940 var han langt på vei til å realisere slike mål. Men hans ukloke og aggressive holdning til personvalget til «riksrådet» førte til at forhandlingene brøt sammen. Terbovens egne planer syntes å ha vært å sette i verk en tilsynelatende legal revolusjonær omveltning i det okkuperte Norge og åpne veien for en

gradvis nyordning av samfunnet etter nasjonalsosialistisk tysk mønster slik som den tyske riksledelse ønsket (7).

Hans sterke tilknytning til SS og dets ideologi taler for at hans videre mål var å knytte Norge til et storgermansk statsamfunn under tysk ledelse (8). Terboven forutsatte at flertallet i folket før senere måtte akseptere nyordningen, slik som det var skjedd i Tyskland.

Da han etter påbud fra Hitler 25. september 1940 ble tvunget til å gi Nasjonal Samling en prøvetid og en viss politisk innflytelse, ble det nødvendig nøye å følge partiets evne til å vinne tilslutning i folket. Uansett politisk strategi var det ikke minst av militære hensyn viktig å bevare den indre ro, noe som igjen var avhengig av at den statlige og kommunale norske administrasjon kunne fortsette å fungere. På kort sikt var det derfor uønsket med altfor raske og radikale nyordningstiltak som kunne vekke motstand og uro blant folk.

Også i norsk forvaltning og samfunnsliv var det i 1940 et sterkt ønske om «å kunne fortsette å stelle med vårt på vårt eget vis», som Administrasjonsrådets formann, fylkesmann Christensen uttrykte det. Terboven hadde tidlig truet med å sette inn tyske tjenestemenn på lavere nivå i norsk forvaltning, noe som alle mente ville være en stor ulykke. Dette gjaldt også helsevesenet med de offentlige leger. I de første okkupasjonsårene fortsatte derfor den største delen av ansatt i den offentlige forvaltning fra før krigen, i sine stillinger. Det gjaldt også fylkeslegene og distriktslegene (9).

Fra september 1940 skjedde det en uoppløst ideologisk påvirkning av befolkningen. Den ble nesten utelukkende drevet av Nasjonal Samling gjennom forenings- og yrkesliv, skole, kirke, arbeidsliv og frivillige organisasjoner av alle slag. Det var disse fremstøt som mer enn noe annet fremmet holdningskampen i folket i disse årene. NS arbeidet målbevisst på å øke sin støtte i befolkningen for å oppnå tilstrekkelig alibi til å kunne overta større ansvar for styre og stell. Det ble derfor i flere år fremover Nasjonal Samling mer enn den tyske okkupasjonsmakten som ble måltavle for motstandsbevegelsen.

Den tyske militære og sivile forvaltning kunne nok også med tilfredshet notere at norsk nærings- og produksjonsliv og finansvesen samarbeidet stort sett friksjonsfritt med okkupasjonsmakten, som det het, i samsvar med Folkerektens regler.

Nasjonal Samling som i april 1940 hadde mindre enn 3 000 aktive medlemmer, økte sitt medlemstall til i alt ca. 55 000–60 000 personer, som hadde hatt kortere eller lengre medlemskapstid under de fem okkupasjonsår. På sin høyde våren 1943 hadde partiet ca. 43 000 medlemmer. Den største tilstrømningen fant sted høsten 1940 og i 1941 for senere å stagnere (1, 3, 10). 133 leger ble medlemmer i NS, ca. 5 % av samtlige leger.

Innenriksdepartementet

Helseavdelingen

Jnr. 5440/44. H. 1.

Rundskriv nr. 58, 1944.

30. 10. 1944.

Til landets læger.

Om avgift til det offentlige for tillatelse til å praktisere som læge.

Ved forordning av 25. oktober 1944 er det bestemt at utøver av lægeyrket skal betale en årsavgift til staten for tillatelse til å praktisere som læge. Avgiften trer i stedet for den tidligere avgift til Norges Lægeforbund.

Forordningen lyder slik: «I medhold av lov av 9. juli 1942 om avgift av offentlige tillatelser og autorisasjoner bestemmes i samråd med Finansdepartementet:

§ 1. Utøver av lægeyrket skal svare en årlig avgift til staten for tillatelsen til å praktisere som læge.

§ 2. Avgiften betales til skattefogden innen utgangen av mars måned. Begynner lægen å utøve yrket seinere i kalenderåret, betales avgiften første gang innen 1 måned etter at han begynte som yrkesutøver.

Avgiften for 1944 forfaller til betaling 1. desember 1944. Læge som begynner å utøve yrket etter dette tidspunkt, plikter ikke å betale avgift for 1944.

Ved avgiftens utregning regnes del av året lik med helt år.

§ 3. Læge som har fylt 65 år, er fritatt for å betale avgift. Innenriksdepartementet kan etter søknad helt eller delvis fritta læge i utdannelsestilling for å betale avgift for det enkelte år.

Godtgjør lægen at økonomiske grunner vanskeliggjør betalingen av avgiften, kan departementet helt eller delvis ettergi ham forfalt avgift.

§ 4. Avgiften for 1944 fastsettes til kr. 100.

§ 5. Forordning av 25. januar 1944 om avgift for tillatelse til å praktisere som læge oppheves.

Lægeforbundet betaler til statskassen de beløp som er betalt dette i praksisavgift for 1944. Læge som har betalt praksisavgift for 1944 til Lægeforbundet, er fritatt for å betale avgift til staten for dette år.»

Avgiften for 1944, kr. 100, skal innbetales til skattefogden innen 1. desember dette året.

Avgift, som ikke betales innen den fastsatte frist, kan drives inn ved utpantning.

Oslo, den 30. oktober 1944.

Th. Dahl.

Th. Østrem.

Slatte rundskriv fra Helseavdelingen nr. 57/1944.

Skrinleggingen av NS' «Rikstings»-planer i 1942

NS hadde på sitt program opprettelse av et såkalt Riksting, bestående av et Næringssting og et Kulturting som «folkevalgte» organer. Mønsteret var nærmest den italienske fascistiske korporative statsordning, en ordning som nok også var fremmed for den tyske statsledelse. Næringsstinget skulle bestå av fagforbundene, og Quislings bestrebelse gikk tidlig ut på å sikre seg kontrollen over disse ved innføring av «førerprinsippet» og utskiftning av lederne med NS-lojale personer.

Quisling ble formelt holdt tilbaketrasket til 1. februar 1942 da han fikk Hitlers samtykke til å innta en mer innflytelsesrik stilling, uten at noe i realiteten var forandret ved Terbovens maktposisjon. Ved «statsakten» 1. februar 1942 trådte Quisling inn som formell leder av den norske okkupasjonsforvaltningen med tittelen «ministerpresident» og ble regjeringssjef for de kommissariske statsråder. De var nå alle medlemmer av NS og fikk tittelen «ministre». De fikk noe større selvstendighet i den daglige forvaltning, bl.a. rett til å utstede lover og forordninger. Disse måtte imidlertid fortsatt godkjennes av tyske myndigheter. Bare i meget begrenset utstrekning kunne Quisling og hans ministre handle på egen hånd og da ikke sjelden i åpenbart motsetningsforhold til tyskerne (11). Quislings forsøk på raskt å realisere Nasjonal Samlings programpost om ny nasjonalforsamling bygd på de faglige organisasjoner, det såkalte Riksting, og håp om senere freds slutning med Tyskland skapte uro i tyske kretser. Planene var uforenlige med de langsiktige tyske politiske mål som den gang ikke var kjent utenfor Reichskommisars snevreste krets. Planene medførte stadig tegn til økende uro, først og fremst i arbeidslivet. Etter at Quisling på forsommeren 1942 hadde møtt Hitler i Berlin, sendte den tyske riksledelse en særlig befullmektiget, dr. Walther Stuckart, til Norge i september for å sette seg inn i forholdene og gi rapport tilbake til Berlin. Stuckart syntes stort sett å ha delt Terbovens oppfatninger om situasjonen. Etter påbud fra Hitler forbød deretter Terboven 25. september samme år Nasjonal Samling å gå videre med Rikstings-planene. I realiteten ble etter dette Nasjonal Samlings innflytelse stadig mer svekket. De følgende år forsøkte Reichskommisrar å stoppe alle forsøk fra Nasjonal Samlings side på å føre en nasjonal politikk med freds slutning og bevart selvstendighet for øye (12). Dersom Quisling hadde oppnådd politisk kontroll over intakte og samarbeidsvillige yrkesorganisasjoner, ville han fått det nødvendige alibi overfor tyske myndigheter som ville gitt ham større innflytelse. Det ville åpnet veien for full NS-kontroll med alle samfunnsorganer og muligheter for utskrivning til militærtjeneste og muligens «freds slutning» med Tyskland. Den sivile motstandskamp i 1941-42 var derfor med full kraft rettet mot

7/9-45

Lægene har med glans bestått prøven i krigsårene

Og kan inkassere sin del av æren for det gode omdømmet vårt land har fått

Den Norske Lægeforenings president, denten dr. Chr. Krohn, til høyre

Fylkeslege Edu. Heghorn, som midt på bildet. Til venstre vise-president, generalsekretæren dr. Jørgen Berner.

20 læger er drept eller død som følge av krigsfangenskap. — Den norske Lægeforenings 28. landsmøte i Oslo i dag

Den norske Lægeforenings 28. landsmøte ble holdt sammen i Oslo i dag under ledelse av presidenten, fylkeslege Edu. Heghorn, vise-presidenten Axel Bergsm, dr. Henrik Krohn, den siste er arrangementskomiteens formann, en vakkert oppsøve i dag. Det møter nesten dobbelt så mange læger som ved noe tidligere landsmøte. Som motelokal har en måttet la Kållingsberg kino, og her viste det seg å være god plass for de 750 deltagere.

Presidenten ønsket velkommen og hilste særskilt statsråd O. E. Dahl, helseinspektør Evangs, de mange av lægene som i krigsårene var i utlandet, alle dem som for vår sak i fenssel og de mange kolleger som nå er kommet for alle kanter av landet.

Det tyske realisme var en tragedie for land og folk, men nettopp en slik lid kaller til dåd. Vårt folk har vist et mot og en utholdenhet, en legemlig og sjelleg styrke som det aldri repeterer seg. Vi distiller oss til hver løst, sa presidenten.

Å inkassere en bitte liten andel av det omdømmet som vårt land og folk har fått under krigen. Men alt koster. 20 læger er drept eller død i krigsfangenskap. Ca. 170 læger var i fenssel en eller flere ganger, kolleger ble kastet ut av sine stillinger, formere konfiskert og verdier lagt øde — det er noen poster

I remskapet. Iva hver enkelt læge har hatt av merarbeid under vanskelige forhold lar seg ikke uttrykke i tall. Lægene har i stor utstrekning vært nødt til det nasjonale hjelpearbeid, de har egnet seg for det og har vært villig til det. Manoe har vært ledere i dette hjelpearbeidet, alle har gjennomgående vært aktivt. Den økonomiske hjelpearbeidet fra lægenes side anslås å ha vært meget stor. Quo vadis... Det er blitt inntrekk av lægene i det organisasjonsmessig som enkeltvis har besvart dette spørsmål tilfredsstillende og at vi står ut av krigsperioden med et godt omdømme.

å hindre NS i å få kontroll over yrkesorganisasjonene og deres medlemmer. Det var også målet for den illegale ledelse i Den norske lægeforening. De illegale styrer og organisasjonskomiteer ble senere kjernen i den såkalte Koordinasjonskomité som i 1944 gikk inn i Hjemmefrontens ledelse.

Motstanden mot nyordningen av yrkes- og fagforeningene hadde begynt tidlig og ble stadig sterkere gjennom demonstrative fellesaksjoner fra medlemmene, som utmeldelser og sabotering av kontingentinnbetaling. Aksjonene var utvilsomt sterkt medvirkende til Quislings politiske nederlag i Rikstings-saken.

Nyordningen av medisinalvesenet

Da Reichskommisrar Terboven 25. september 1940 innførte det kommissariske statsrådsstyre, ble Medisinaldirektoratet overført til det nyopprettede Innenriksdepartementet under minister Hagelins ledelse foreløpig uten andre forandringer. Den nasjonalsosialistiske nyordning kom snart til å ramme helsevesenet. Med bakgrunn i de krav som tyskerne stilte til Nasjonal Samling om økt oppslutning i befolkningen, ble det høsten 1940 gjort en rekke fremstøt overfor flere yrkes sammenslutninger. Blant de første var yrkesorganisasjonene i helsevesenet. Tidlig i november hadde professor Klaus Hansen (1895-1971), et fremtredende medlem av NS, en konferanse med Lægeforeningens generalsekretær Jørgen Berner (1883-1964) og vise-presidenten Tomas Chr. Krohn (1886-1959). Han gav opplysninger om det planlagte «Norges laug for sanitet og hygiene» og foreslo at Lægeforeningen skulle tre inn i dette. Hansen hadde noe tidligere gjort liknende henvendelser til Sykepleierskeforbundet, Apotekerforeningen, Tannlægeforeningen og Sykegymnastforbundet. Men alle avviste forslaget hans. Han bad om at Lægeforeningens sentralstyre skulle legge frem saken for landsstyret. Til saken svarte

da landsstyret følgende: «Det fremgår ---, at laug et vil få karakter av en politisk organisasjon. Den norske lægeforening kan derfor som en helt upolitisk forening ikke medvirke til opprettelsen av en slik organisasjon eller ved innmelding slutte seg til den.» Svaret ble vedtatt med 35 mot to stemmer. Samtidig hadde Hansen i tillegg sendt landsstyret forslag til en lojalitetserklæring, som også ble enstemmig avvist.

Protestene som avspeilet holdningene i Lægeforeningen, ble utvilsomt straks kjent i Reichskommisariat. Uttalelsene ble da også kort tid senere brukt i argumentasjonen mot Lægeforeningen da den ble satt under kommissarisk ledelse i juni 1941.

Knapt et par uker etter disse hendelsene foregikk den store utrensning i Medisinaldirektoratet. De leger som arbeidet der, var ansatt i Karl Evangs tid før krigen og kjent for sosialistiske sympatier. De ble alle avsatt på få timers varsel, og NS-leger innsatt i deres stillinger. Det gjaldt Trygve Iversen (1903-89), Otto Galtung Hansen (1904-81), Irmelin Christensen (1898-1975) og Jonn Caspersen (1907-69) (6, 13).

Det ble anført at avskjedigelsene hadde funnet sted i samsvar med Reichskommisars forordning paragraf 1 (politiske grunner). I Direktoratet og Medisinalavdelingen forble likevel flere førkrigsansatte i sine stillinger, bl.a. apoteker Lauritz Schmidt, og byråsjefene, juristene, Olav Lundamo og Alf Faanæs. De fungerte i stillingene sine under hele krigen og i etterkrigsårene. Det var av stor betydning for den etter hvert voksende illegale bevegelse å ha politisk pålitelige personer i den sentrale administrasjonen under NS-ledelsen, og viktige informasjoner kom stadig til de illegale organisasjonene.

Et stort antall konge- og regjeringstro departementsjurister fortsatte således under hele okkupasjonstiden i sine stillinger under Quisling-ministre. Slik var forholdene i de fleste departementene.

I-Imeel 25a / 862/43

DIE DEUTSCHE ARBEITSFRONT

AUSLANDS-ORGANISATION

Oslo, H. Høyedahlsgate 1.

Herrn
Dr. Paris,
Abteilung Volksgesundheit

Fernsprecher Nr. 25761
Drahtwart: Urgan

LANDESRUPPENWALTUNG IN NORWEGEN

Ihre Zeichen	Ihre Nachricht vom	Unsere Nachricht vom	Unsere Zeichen	Tag
Betreff			Wö/Hi.	28. Mai 1943

Im Zusammenhang mit dem immer stärker werdenden Arbeitseinsatz von Norwegern und ausländischen Arbeitskräften in deutschen Betrieben wäre es, wie ich schon einmal mit Ihnen persönlich besprach, erwünscht nunmehr klare Vorschriften für den Einsatz von Betriebsärzten zu haben. Im einzelnen müssen diese

- a) den Einsatz hauptamtlich tätiger Betriebsärzte
- b) ehrenamtlich tätiger Betriebsärzte

regeln, ferner die Ihnen zukommenden Aufgaben und außerdem die jeweils für die Behandlung infrage kommenden Gebühren. Ich bitte Sie, das erforderliche zu veranlassen. Die Benachrichtigung aller deutschen Betriebe könnte durch meine Dienststelle erfolgen.

Heil Hitler!

(W ö h r l)
Landesgruppenobmann.

Sentralstyret i Legeforeningen hadde i møte 20. november behandlet avskjedigel-sene og sendte Innenriksdepartementet et nytt protestskriv.

Som et første ledd i den nye politikk ble det fra Medisinaldirektoratet utsendt et spørreskjema til «belysning av helse- og legeforholdene i landet med sikte på å forbedre disse». Da enqueten åpenbart må ha vært et forsøk på å få kartlagt personellressurser og fordeling, reagerte sentralstyret skarpt. I rundskriv til storparten av foreningens medlemmer ble de oppfordret til å ignorere dette skjemaet. 9. januar 1941 ble professor Axel Strøm (1901–85), overlege Christian Schaanning (1898–1983) og generalsekretær Jørgen Berner, innkalt til de tyske helsemyndighetene i Reichkommissariat og avkrevd en forklaring, både med hensyn til sitt forhold til styresmaktene, nasjonalsosialis-men, Tyskland og til sin forenings programmer i sin alminnelighet. Fra beretningen om møtet fremgår det at det fra tysk side ble ledet av en hr. dr. Richert som presenterte

seg som den som «fra nå av skulle ha den øverste tyske ledelse av helsevesenet» (14). Dr. Richert var imidlertid ikke lege, noe åpenbart Legeforeningens delegasjon trodde, men landbruksekspert og høy SS-offiser. Reichkommissariats helseseksjon lå jo som nevnt inntil august 1941 under «Abteilung Landwirtschaft,» da den ble utvidet til en selvstendig «Abteilung Gesundheitswesen» med lege, dr. med. Fritz Paris, som sjef. Dr. Richert ble senere sjef for avdelingen for arve- og rasebiologi i det tyske SS i Norge. SS-legen, Hauptsturmführer dr. Jochen Rietz var også til stede. Han spilte i de følgende år en diskret men sentral rolle i det tysklede politiske helsearbeid. Han var også SS-lege på Grini.

Legeforeningens representanter syntes etter referatet å domme å ha svart så diplomatisk som mulig. Men senere fikk de høre at Den norske legeforenings representanter etter tysk oppfatning ikke kunne svare tilfredsstillende på noen av spørsmålene. «Det program for Lægeforeningens virksomhet

som de fremla, var så tynt at det vakte meget lite smigrende oppmerksomhet hos de tyske myndigheter. Det inneholdt intet om positiv innsats for folkehelsen, befolkningsspørsmål, legeordning m.m., men hadde kun den gamle post om vern om kollegenes økonomiske tarv,» skrev senere den nyoppnevnte medisinaldirektor dr. Thoralf Dahm Østrem (1882–1980) i Tidsskrift for Norges Lægeforbund (13).

Stadig sterkere press mot Legeforeningen og dens medlemmer
Politidepartementet hadde 13. desember 1940 også utstedt en forordning om nye regler ved rettslig etterforskning, som i høy grad svekket legers taushetsplikt. Sentralstyret uttalte i en skarp henvendelse til Innenriksdepartementet at legenes taushetsplikt var en årtusen gammel plikt og har vært en selvfølge i alle retts-sammenheng. Det minnet om det som var uttrykt i straffeprosesslovens § 178 at retten ikke kan ta imot vitnesbyrd fra leger om noe som er betrodd dem i deres kall uten vedkommendes samtykke (15). Et viktig bidrag til den senere fastere motstandsholdning blant legene var den såkalte Gjessing-saken. Overlege Rolv Gjessing (1887–1959) ved Dikemark sykehus ble utsatt for overgrep fra NS-pleiepersonell, arrestert og senere friggitt av tyskerne. Overgrepene ble gransket av en NS-kommisjon, som overraskende gav Gjessing rett på alle punkter. Saken vakte voldsom oppmerksomhet fordi den pekte mot en i Norge hittil ukjent rettsløshet. Saken ble også omtalt i London Radio. Overgrepene mot Gjessing førte til en rekke sterke protester direkte til Reichskommissar både fra overlegene i Oslo og andre embetsmenn (6, 16).

3. april undertegnet Legeforeningens generalsekretær sammen med representanter for 21 andre foreninger et protestskriv til Reichskommissar mot fremgangsmåten ved ansettelse i offentlige stillinger på politisk grunnlag. Det kom imidlertid ingen reaksjon fra Terboven, og det ble forfattet et nytt skriv som ble oversendt Reichskommissar 15. mai.

I Reichskommissariat hadde man alt på et tidligere tidspunkt vært innstilt på å innføre kommissarisk lederskap i Legeforeningen, men man var betenkt pga. frykt for lege-streik (17). Å vinne legestanden for den nye tid ble ansett for særlig viktig pga. standens allmenne prestisje og brede kontaktflate med publikum. Om ikke dette lyktes, var det av samme grunner like nødvendig å ha standen under streng kontroll.

Legeforeningen under kommissarisk ledelse

Alt 12. juni ble tre av underskriverne arrestert, og 18. juni innkalte Terboven representanter for de 43 organisasjoner til en «Besprechung» i Stortinget. Møtet var vel registrert. Etter en skarp tale hvorunder seks av

dem som var til stede ble arrestert, blant dem generalsekretar Berner, leste Hagelin opp den nye forfatning om ordningen av foreningslivet. Berner og flere andre ble imidlertid løslatt 1. august (18). Som kommissarisk leder for Legeforeningen hadde Hagelin utpekt NS-medlem overlege Axel Christensen (1884–1943) ved kirurgisk avdeling, Aker sykehus. Han overtok umiddelbart alle funksjoner til presidenten og landsstyrets medlemmer, som frasa seg sine verv, og dermed begynte den fireårige periode da den sterkt reduserte Legeforeningen ble ledet etter det nasjonalsosialistiske førerprinsipp. Christensen tilbød sentralstyret å bli sittende, og de tilgjengelige medlemmer og varamedlemmer ble raskt kalt sammen. Axel Strøm som var Ylfs medlem i sentralstyret, opplyser at det var full enstemmighet om at sentralstyret ikke ville fortsette under kommissarisk ledelse (6). Som kommissarisk leder ble Christensen overdratt retten til å utøve den myndighet som tillå alle foreningens organer. Kontorledelsen ble også skiftet ut med politisk lojale folk. 10. juli 1941 overtok prosektor dr.med. Konrad Wagner generalsekretærens arbeid, og 1. oktober 1941 overtok advokat H. Schjølberg kontorsjefens arbeid. Kontorsjefen, kaptein Rambech var under trusler forsøkt presset til å fortsette arbeidet, men omsider ble hans avskjedssøknad likevel innvilget. Forbundets arbeid skulle nå konsentreres om å omorganisere og utarbeide nye lover overensstemmende med nasjonalsosialistiske prinsipper, fortsette byråets arbeid og bestyre foreningens midler og fond. Ved Innenriksdepartementets bestemmelse av 17. oktober 1941 ble foreningens navn endret til Norges Lægeforbund. Det skulle også utarbeides forslag til nye vedtekter i samsvar med «førerprinsippet» (16). Godkjenning av de nye vedtekter ble imidlertid stadig utsatt, trolig pga. uoverensstemmelse mellom dr. Østrem i Helseavdelingen i Hagelins innenriksdepartement og dr. Christensen. Det hersket for øvrig stor uklarhet i fordelingen av praktiske oppgaver mellom den «nyordnede» Legeforeningen og Innenriksdepartementets helseavdeling. I realiteten fungerte foreningen etter hvert stort sett som en underavdeling av departementet.

Politisk var det imidlertid svært betydningsfullt å få legestanden til lovlydig å underkaste seg «den nye tid» gjennom lojal oppslutning om den omorganiserte forening. Den tyske politiske ledelse i Reichskommissariat fulgte nøye med i utviklingen.

Den tyske sivile og militære ledelse anså det også for verdifullt at det hersket ro omkring helsevesenet, noe som var en forutsetning for å opprettholde den best mulige helsetilstand i sivilbefolkningen. Erfaringer fra tidligere kriger hadde vist at en svekket og infeksjonstruet sivilbefolkning også kunne true forsvarsmaktens innsatsberedskap (19). Gode helsetjenester var imidlertid også viktige propagandamessige tiltak.

Reichskommissariat fikk høsten 1941 sin egen helseavdeling, hvis sjef Oberstabsarzt dr.med. Fritz Paris diskret overvåket og påvirket Innenriksdepartementets og Legeforbundets disposisjoner (20). Dr. Paris var den egentlige, men lite kjente leder av det norske helsevesen fra høsten 1941 til krigens slutt.

Utmeldinger og illegal legeledelse

I tiden etter 19. juni 1941 meldte en stor majoritet av foreningens medlemmer seg ut. Påtrykk fra myndighetene med advarsler om de alvorlige konsekvenser masseutmeldelser ville få for helsearbeidet i landet og for legestanden, førte ikke til det ønskede resultat. I de andre frie yrkesforbund, først og fremst Tannlegeforbundet, Advokatforbundet, Ingeniørforbundet og Arkitektforbundet ble utviklingen stort sett den samme, men på noe varierende tidspunkter. Jevnt over 80 % av medlemmene i disse foreningene sendte utmeldelser. Utmeldelsene førte også raskt til store økonomiske vansker for de kommissarisk ledede og sterkt amputerte foreningene, og det ble nødvendig å få statsstøtte til driften. Legeforbundets ledelse lånte av Reservefondet noe over 100 000 kroner, men fikk til slutt dekket lånet gjennom statstilskudd for frigiøringen, da det lovlige styre igjen overtok.

Utmeldingene var i seg selv imidlertid ikke ulovlige, idet den offentlige forordning om kommissarisk ledelse ikke inneholdt noe forbud mot utmeldelse. Forordningens hovedinnhold gjaldt i første omgang rett til oppløsning samt innsetting og avsetting av tillitsmenn.

Allerede fra høsten 1940 hadde det i Oslo begynt å danne seg legegrupper som med mellomrom møttes, snart hos den ene, snart hos den andre. Det dreide seg om uformelle møter og grupperinger som også fant sted i selskap med fremtredende personer fra næringsliv, kultur og politikk. Deltakerne vekselte fra det ene møte til det andre. Gruppene ble etter hvert fastere, og planene mer konkrete. Særlig aktive blant legene var Johan Scharffenberg (1869–1965), Bjørn Helland-Hansen (1903–85), Johs Heimbeck (1892–1976), Carl Semb (1895–1971) og Jan Jansen (1898–1984) i den såkalte R-gruppe fra høsten 1940 (21). Gruppene utgjorde spirene til den senere politiske hjemmefrontledelse Kretsen. Flere leger inntok sentrale posisjoner i motstandsarbeidet innenlands og i eksil. Det gjaldt også bl.a. Johan Holst (1897–1977), Karl Evang (1902–81), Gunnar Johnson (1895–1957), Leiv Kreyberg (1896–1984), Kristian Kristiansen (1907–91), Sten Florelius (1905–) og Johs Kvittingen (1906–).

Det ble imidlertid medlemmer av Yngre legers forening som hovedsakelig kom til å danne kjernen i den senere illegale ledelsen av Legeforeningen. Den kom i økende grad til å opptre som ideologisk pressgruppe

overfor kolleger, organisasjoner og den del av administrasjonen som ennå ikke var ledet av NS.

All sommeren 1941 hadde således Legeforeningen som en av de første kommissarisk styrt foreningene, et illegalt aksjonsutvalg klart, rede til å overta den hemmelige ledelsen. Hans Jacob Ustvedt (1903–82) var oppgitt som aksjonsgruppens leder og sammen med ham arbeidet bl.a. Ole Jacob Malm (1910–), Carl Semb, Peter M. Holst (1897–1977), Andreas Diesen, Jan Jansen og Leif Poulsson (1898–1971) (Ole Jacob Malm, personlig meddelelse).

At flere av de ledende medlemmer i de illegale legegruppene kom til å spille en langt mer omfattende rolle i motstandsarbeidet, berodde dels på tilfældigheter, dels på legenes større bevegelsesfrihet og store kontaktfelter, men selvsagt også på personlig innstilling, handlekraft og energi.

Professor Axel Strøm, som også var medlem av det gamle sentralstyret, ble et bindeledd mellom dette og den illegale aksjonskomiteen, men det gamle sentralstyret kom aldri til å spille noen vesentlig rolle i det illegale arbeidet. Strøm opplyser imidlertid at gruppen holdt sentralstyret jevnlig underrettet om dens disposisjoner, og søkte sporadisk råd hos det (6). Ole Jacob Malm lyktes i å bygge ut et nett av kontakter for formidling av paroler og illegale meddelelser, ikke bare til legene, men til et vidstrakt nett av nøkkelpersoner i motstandsbevegelsen. Under dekke av et forskingsprosjekt oppnådde han å få fullt lovlig reisetilatelser og kunne uhindret ferdes over nesten hele landet. Sammen med de illegale ledere for andre yrkessammenslutninger utgjorde legegruppen en del av grunnstammen for den senere Koordinasjonskomité, som kom til å spille en sentral rolle i Hjemmefrontens organisasjon (22). Det «underjordiske» organisasjonsarbeid var meget farefullt, og adskillige arrestasjoner fant sted (Leif Poulsson var således nær omkommet i Nacht und Nebel-leiren Natzweiler). Alle klarte seg til slutt tross arrestasjoner og flukt. Nye kom alltid til, da pionerene var ute av dansen. Malms opprinnelige kontaktnett forble intakt i alle krigsårene uten å bli avslørt.

Forsøk på å innføre tvungent medlemskap

Som motvekt mot utmeldingene ble neste skritt tatt fra Innenriksdepartementet ved å påby obligatorisk medlemskap. I det korporative statssystem, som var Quislings hovedtanke, skulle medlemskap være tvungent. De kommissariske ledere for de frie yrkersforeninger tok tidlig etter nyordningen innbyrdes kontakt for i fellesskap å påvirke den politiske NS-ledelse til hurtigst mulig å fatte vedtak om tvungne medlemskap (23), og Innenriksdepartementet støttet forslagene. 10. september 1941 kom imidlertid den alvorlige unntakstilstanden i Oslo etter den så-

kalte melkestreik. Anledningen ble nå benyttet til å stille stadig flere foreninger under kommissariske ledere, men den politiske ledelse ønsket likevel ikke å påskynde vedtak om kontroversielle saker, for ikke å bidra til å styrke motstandsholdningene blant folk. Den endelige tittel på lovforslaget ble omsider Forordning om utøving av visse yrker – en noe mykere tittelformulering enn den planlagte: Forordning ang. obligatorisk medlemskap --- m.v. Utøvere av de frie yrker ble pålagt å betale forbundskontingent for å få lov til å utøve sin virksomhet fra 1. oktober 1941. Utmeldinger skulle etter dette tidspunkt ikke være rettsgyldige. Det lyktes likevel ikke å få inndrevet kontingentene uten i få tilfeller.

Departementets forslag til forordningen skulle imidlertid også først godkjennes av Reichskommissar.

Etter uroen på arbeidsmarkedet i september ønsket tyskerne nå fremfor alt ro i arbeids- og produksjonsliv, og ble stadig mer betenkt over alle tiltak som kunne utdype misnøye og skape uro. Departementets og forbundenes forslag om å innkassere avgiften per inkasso eller trekke den fra trykkehonorarene fikk ikke tyskerne godkjenning; Justisdepartementet under Sverre Riisnæs fant heller ikke hjemmel for slike ordninger. Så sent som i februar 1942 lå forordningen stadig i Reichskommissariat uten at noen beslutning var fattet. NS presset hele tiden på for å oppnå utvidede fullmakter, og Terboven gav til slutt delvis etter, men uten å gi definitivt samtykke til noen avgjørende ofensiv mot organisasjoner og foreninger (24).

Nå nærmet det seg også februar 1942 da Quisling skulle innvilges større fullmakter. Disse ble, som det altså viste seg, ganske kortvarige og begrensede.

For de av medlemmene som hadde meldt seg ut, men likevel søkte offentlige stillinger, forsøkte man høsten 1941 også et annet pressmiddel. De ble tilskrevet og opplyst om at ingen leger som stod utenfor Lægeforbundet, ville bli ansatt i offentlig stilling og fikk 14 dager på seg for å bringe medlemskapet i orden.

Lisensavgift istedenfor tvungen medlemskap

Det manglende samarbeidet mellom departementets forskjellige kontorer avspeilet seg også i pålegget om autorisasjonsavgift. Da planene om obligatorisk medlemskap hadde vist seg å være umulige å realisere, ble det isteden utarbeidet et forslag til forordning om tvungen offentlig lisens for å arbeide i frie yrker, og lisensavgiften på 100 kroner skulle være obligatorisk (25). Foreningskontoret i Innenriksdepartementet henstilte 30. juli 1942 til Lægeforbundet å utarbeide nye vedtekter som også omfattet tvungen lisensavgift (26). Etter Christensens mening burde tvangsmedlemskap sløyfes. Han anså det meningsløst at Forbundets medlemmer

både skulle betale tvungen kontingent og lisensavgift. Han føyde også til at bestemmelsen om bidrag til Forbundets reservefond da også måtte sløyfes. Forslaget innebar etter Christensens syn egentlig en oppheving av ordningen med den kommissariske leder.

Bestemmelsen om obligatorisk medlemskap var nå blitt illusorisk. Da bestemmelsene om tvungen beordring av leger og tannleger var kommet, kunne man ifølge Christensen «komme til å oppleve at kvalifiserte leger som *ikke blir ansatt* i stillinger de søker på grunn av at de har trådt ut av Forbundet, likevel kan bli *beordret* til bedre betalte og ettertraktede stillinger» (27). 2. mai 1943 underrettet generalsekretær Wagner Innenriksdepartementets Helseavdeling om innbetalingsene av avgiften på praksistillatelse (lisensavgiften) slik den hittil var blitt betalt (28). Inntil den dag hadde 215 leger betalt sin lisensavgift, dvs. ca. 10% av de leger som hadde mottatt krav om å betale avgiften. Han antyder i brevet at tvangsinnkreving ved utpanting kan bli aktuelt.

Kst. fylkeslege F.G. Hansen (1882–1966), Holmestrand, Christensens stedfortreder hadde skriftlig til Christensen ytret frykt for at legene ville hefte seg ved Forbundets innkasseringssmåte (fremdeles inkasso og tilbakeholdelse av honorarer (29)). Forbundet fikk støtte av NS- høyesterettsdommer Helseth, men som omtalt var imidlertid Reichskommissar sterkt imot å påtvinge legene tvungen medlemskap eller lisensavgift (30).

Meningsregistreringer

Når det gjaldt faggruppen for NS-leger, som også ble ledet av Lægeforbundets leder, Axel Christensen, ble medlemmene pålagt å registrere de politiske standpunkter til kollegene i sine distrikter (31).

Opplysningene dannet så grunnlaget for et politisk kartotek som ble forvaltet av Lægeforbundet, men som senere også kom Helseavdelingen i Innenriksdepartementet i hende. I første omgang ble et utvalg av NS-leger bedt om å påta seg vervet som «fylkesgruppeledere» for helsegruppen.

De fleste som ble spurt, sa seg villige til dette og fikk følgende svarbrev, der det bl.a. het:

«Vi vil også være takknemlig for å få opplyst hvilke leger det er innen fylket, hvis politiske innstilling er slik at det kan ha noen hensikt for Lægeforbundet å forsøke et samarbeid. Vi oversender en liste over leger innen... (sted), og ber Dem supplere, respektive korrigere listen.»

I 1942–43 kom det inn detaljerte lister over omtrent samtlige leger i landet med angivelse av deres politiske innstilling. Fylkesgruppelederne benytte seg også av andre NS-tillitsvalgte i fylkene for å få slike opplysninger.

Legene ble stort sett gruppert i følgende kategorier: 1) De aktivt motarbeidende,

2) De med alminnelig jøssingstandpunkt, 3) De som var sympatisk innstilt, men av forskjellige grunner ikke turde vise sin sympati for NS, og 4) NS-medlemmer.

De fleste syntes å ha gjennomført oppdraget med energi og flid. Noen gikk nok i sin karakteristikk av kolleger atskillig lenger enn det som generalsekretæren hadde bedt om i sine forholdsvis moderat formulerte ordelag.

Enkelte inntok også det motsatte standpunkt. Fra en oppnevnt fylkesleder i NS nordpå, foreligger følgende brev: «Jeg må forlange at min oppnevneelse som fylkesleder for NS-helsegruppe avd. leger i... fylke trekkes tilbake straks. Jeg kan ikke for min samvittighet forsvare å ha noe verv hvor det kreves rapporter som kan bli til skade for kolleger eller landsmenn.»

Det sier seg selv at å havne i et slikt arkiv under okkupasjonen kunne være risikabelt. Arkivet synes også å ha vært brukt av departementet etter at beordringsbestemmelsene var trådt i kraft. Paradoksalt nok syntes ulempene i størst grad å ha rammet NS-medlemmer og sympatisører i forbindelse med utskrivning til tyske arbeidsplasser og til å bli pålagt kontrolloppgaver, når politisk pålitelige leger var spesielt ønsket. Om arkivet ble benyttet i forbindelse med politiske aksjoner, vet vi ikke, men det er ikke funnet sikre tegn på det. Muligens kan det ha vært brukt ved inndraging av formuesmidler særlig fra tysk- og NS-fiendtlige leger.

Frustrasjoner og avmakt

Det kan nok se ut som om de nye makthavere i begynnelsen var engasjerte og optimistiske i sine forsøk på å vinne legestanden for «den nye tid». Christensen karakteriseres både av tilhengere og motstandere som en idealist og ekte interessert i sin nye oppgave. Han kunne vise stor hjelpsomhet overfor leger som var kommet i vanskeligheter i forholdet til tyske myndigheter. Han var imidlertid samtidig en målbevisst tilhenger av «den nye tid». Overlege Christensen døde av kreft 4. desember 1943. Hans stedfortreder kst. fylkeslege F.G. Hansen fungerte deretter som forbundsleder til 10. januar 1944. Da hadde Hansen ønsket seg fritatt for vervet, og fra da av inntil krigen sluttet, ivaretok overlege Sophus Brochmann i Innenriksdepartementets Helseavdeling foreningens interesser. I de senere okkupasjonsår og etter hvert som krigslykken vendte seg, ble okkupasjonspolitikken strammet til. Det kom andre preferanser som mer og mer ble styrt av militære hensyn og den indre sikkerhetspolitikkens behov for ro innad. I de siste par årene kom også Lægeforbundet og Reichskommissariat. Det var myndighetene som hadde makten, og yrkesorganisasjonene hadde ingen innflytelse. Kontakter mellom leger og de viktige maktsentrene ble i begge retninger stadig oftere tatt over hodet på Lægeforbundet. Det var en uunngåelig

følge av at fagforeningen i praksis ikke lenger fungerte som legenes interesseorganisasjon. Ved frigjøringen i mai 1945 var virksomheten nesten syknet hen. Det var imidlertid bragt orden i Reservecfondets økonomi, og alt lå til rette for gjenoppliving av Den norske lægeforenings virksomhet. Men samtidig forestod rettsoppgjøret (3).

Kilder

Arkivmateriale for studier av leger og helse-tjenester hjemme og ute under krigsårene finnes hovedsakelig i departementenes arkiver, i Lægeforeningens privatarkiv, i de tyske arkiver fra Rikskommissariatet, spesielt Abteilung Gesundheitswesen under Hauptabteilung Verwaltung, alle i Riksarkivet i Oslo. Dessuten er det en mindre samling i Hjemmefrontmuseets arkiv (Nafstad-arkivet), og bl.a. fra Bundesarchiv i Koblenz kan det hentes enkelt dokumenter på bestilling.

Lægeforeningens privatarkiv er klausulert, og adgang gis bare av Riksarkivaren personlig og med samtidig tillatelse av Legeforeningens sentralstyre. Okkupasjonstidens arkiver her utgjør en begrenset del, til dels usorterte dokumenter, rundskriv, personalsaker mv., samt en rekke kopibøker.

Rikskommissariats arkiver er likeledes klausulerte, men det er utarbeidet protokoll (Helge Paulsen), og det finnes pakker med rundskriv og meddelelser, interne rapporter, saksmapper bl.a. om Norges Lægeforbund og Røde Kors.

Se også Johannessen K, Kolsrud O, Mangset D. Håndbok for Riksarkivet. Oslo: ad Notam Gyldendal, 1992.

Litteratur

1. Skodvin M. Norsk historie 1939–1945. Oslo: Det Norske Samlaget, 1990.
2. Grimnes OK. Overfall. I: Norges Krig, Bd. 1. Oslo: Aschehoug, 1984.
3. Gogstad AC. Helse og hakekors. Bergen: Alma Mater, 1991.
4. Urdal N. Syketrygden i 50 år. Oslo: Norges Trygdekasselag, 1961.
5. Gogstad AC. Året for de store omveltninger. I: Gogstad AC. Helse og hakekors. Bergen: Alma Mater, 1991: 72–92.
6. Strøm A. Lægeforeningen under okkupasjonen. Tidsskr Nor Lægeforen 1961; 81: 64–77.
7. Nøkleby B. Terboven, Hitlers mann i Norge. Oslo: Gyldendal, 1992.
8. Sørensen Ø. Hitler eller Quisling? Oslo: Cappelen, 1989: 99–109.
9. Gogstad AC. Den tyske helseadministrasjon i Norge under krigen. I: Gogstad AC. Helse og Hakekors. Bergen: Alma Mater, 1991: 52–71.
10. Andenes J. Det vanskelige oppgjøret. Oslo: Tanum-Norli, 1980.
11. Dahl HF. Vidkun Quisling. En fører for fall. Bd. 2. Oslo: Aschehoug, 1992: 265–328.
12. Nøkleby B. Holdningskamp. I: Norge i Krig, Bd. 4. Oslo: Aschehoug, 1986: 140–79.
13. Østrem T. Nyordningen i den sentrale medisinaladministrasjon. Tidsskr Nor Lægeforen 1941; 61: 751–5.
14. Lægeforeningen og Reichskommissariat. Tidsskr Nor Lægeforen 1945; 65: 174–5. (Omtales også i flere ureg. dok. i pk. 11, i Reichskommissariat Abteilung Gesundheitswesen. Oslo: Riksarkivet.)
15. Lægers taushetsplikt. Sentralstyrets skriv til Medisinaldirektoren om Politidepartementets forordning av 13. desember 1940. Tidsskr Nor Lægeforen 1941; 61: 256–7.
16. Beretning om Den norske Lægeforenings virksomhet fra legemøtet i 1938 til 18. juni 1941 og fra 9. mai 1945. Tidsskr Nor Lægeforen 1945; 65: 210–4, 244–7, 281–3.
17. Frykten for legestreik mm. avspeiler seg i flere dokumenter i Abteil Gesundheitswesens arkiver: Aktenvermerk für Herrn Blankenagel. Tätigkeitsbericht 10/3–22/3 og 24/3–6/4 1941.

(Omtales også i flere ureg. dok. i pk. 11, i Reichskommissariat Abteilung Gesundheitswesen. Oslo: Riksarkivet.

18. Wyller TC. Nyordning og motstand. Oslo: Universitetsforlaget, 1958: 54–70.
19. Schwart M. Der grosse Krieg 1914/18. Bd. 2. Feldsanitätswesen. Leipzig: Ambrosius Barth Verlag, 1923: 401–539.
20. Gogstad AC. Den tyske helseadministrasjon i Norge under krigen. I: Gogstad AC. Helse og hakekors. Bergen: Alma Mater, 1991: 52–72.
21. Gjelsvik T. Hjemmefronten. Oslo: Cappelen, 1977: 25–7.
22. Grimnes OK. Hjemmefrontens ledelse. Oslo: Universitetsforlaget, 1970: 71–80.
23. Brev fra syv NS forbundsledere for frie yrker til konsul Støren, egentl. beregnet på Quisling 28/2–1942. Kopi. Oslo: Lægeforeningens privatarkiv, Riksarkivet.
24. Wyller TC. Nyordning og motstand. Oslo: Universitetsforlaget, 1958: 75–85.
25. Forordning 9. juli 1942 om avgift til det offentlige for tillatelse til å praktisere som lege og tannlege. Tidsskr Nor Lægeforen 1942; 62: 382–3, 601.
26. Brev til Innenriksdep.'s foreningskontor fra Legeforbundet v. Christensen 5/8–42. (Pga. frafall krav om tvunget medlemsskap i Legeforbundet øves påtrykk om innføring av lisensavgiften). Kopi 581/42. Oslo: Lægeforeningens privatarkiv, Riksarkivet.
27. Christensens brev av 5/8 1942. Kopi 581/42. Oslo: Lægeforeningens privatarkiv, Riksarkivet.
28. Brev fra Wagner til Innenriksdep. 2/5–43 om avgiftsinnbetalingen. 790/43. Oslo: Lægeforeningens privatarkiv, Riksarkivet.
29. Forslag fra Legeforbundet om inkasso via Creditkassen 12/5 1943. 72/43. Oslo: Lægeforeningens privatarkiv, Riksarkivet.
30. Brev fra Justisdep. til Legeforbundet med forbud mot å drive inn avgiften v. inkasso. J. nr. 1052–43-E. Justisdep. Oslo: Lægeforeningens privatarkiv, Riksarkivet.
31. Brev fra Legeforbundets sekretariat til fylkesgruppelederne var stort sett enslydende. Bl.a. brev 10/4–42 (258/42) og 18/5–43 (63/43). Oslo: Lægeforeningens privatarkiv, Riksarkivet. ○